

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MA'NAVY ZARARNI QOPLASH
INSTITUTINING NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLARI

Salimov Shaxruz Kamolovich

TDYU huzuridagi Samarqand viloyat yuridik litseyi o'quvchisi.

+99891-546-22-35 shaxruzsalmov08@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20479553>

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqida ma'naviy zararni qoplash institutining nazariy-huquqiy asoslari va uni sud amaliyotida qo'llash bilan bog'liq dolzarb muammolar kompleks ravishda tahlil qilingan. Muallif ma'naviy zarar tushunchasining huquqiy tabiatini, uning tarkibiy elementlari hamda fuqarolik-huquqiy javobgarlik tizimidagi o'rnini tadqiq etadi. Maqolada amaldagi Fuqarolik kodeksi hamda Oliy sud Plenumi qarorlari qiyosiy o'rganilib, ma'naviy zarar miqdorini aniqlashda subyektivlikni kamaytirish va xolis mezonlarni (kriteriyalarni) ishlab chiqish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, shaxsning nomoddiy ne'matlari va shaxsiy nomulkiy huquqlari buzilganda (shon-sharaf, qadr-qimmat, ishchanlik obro'si, shaxsiy hayot daxlsizligi) yetkazilgan zararni qoplashning xorijiy davlatlar (presedent va kontinental huquq tizimi) tajribasi qiyosiy-huquqiy (komparativ) jihatdan o'rganilgan. Sud amaliyotidagi mavjud kolliziyalar, xususan, ma'naviy zararni pul shaklida baholashda yagona metodikaning mavjud emasligi va javobgarning aybidan qat'i nazar zararni qoplatish asoslarini kengaytirish zarurati asoslab berilgan. Tadqiqot yakunida milliy qonunchilikni modernizatsiya qilish, Fuqarolik kodeksining yangi tahririga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritish hamda sudlar tomonidan adolat va oqillik mezonlarini qo'llash amaliyotini unifikatsiya qilish bo'yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy zarar, nomoddiy ne'matlar, fuqarolik-huquqiy javobgarlik, kompensatsiya miqdori, adolat va oqillik mezonlari, sud amaliyoti, shaxsiy nomulkiy huquqlar, sud pretsedenti, huquqiy unifikatsiya.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations of the institution of compensation for moral damage in the civil law of the Republic of Uzbekistan, as well as current problems related to its application in judicial practice. The author examines the legal nature of the concept of moral damage, its structural elements, and its place in the system of civil liability. The article comparatively studies the current Civil Code and the decisions of the Plenum of the Supreme Court, paying special attention to reducing subjectivity and developing objective criteria for determining the amount of moral damage. Furthermore, the foreign experience (precedent and continental law systems) of compensating for damage caused by violations of non-property rights and intangible benefits of an individual (honor, dignity, business reputation, privacy) is explored through comparative legal analysis. Existing conflicts in judicial practice, particularly the lack of a unified methodology for assessing moral damage in monetary terms and the need to expand the grounds for compensation regardless of the defendant's fault, are substantiated. At the end of the research, scientific and practical proposals and recommendations are put forward for modernizing national legislation, introducing relevant

amendments and additions to the new edition of the Civil Code, and unifying the practice of applying the criteria of justice and reasonableness by the courts.

Keywords: *moral damage, intangible benefits, civil liability, amount of compensation, criteria of justice and reasonableness, judicial practice, personal non-property rights, judicial precedent, legal unification.*

Asosiy qism. O‘zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslarning mutlaq xarakterga ega bo‘lgan nomoddiy ne‘matlari hamda shaxsiy nomulkiy huquqlarini fuqarolik-huquqiy vositalar yordamida himoya qilish moddiy huquq tizimining eng fundamental va aktual yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining (keyingi o‘rinlarda — FK) 11-moddasida fuqarolik huquqlarini himoya qilishning mustaqil va universal usuli sifatida ma‘naviy zararni qoplash (compensation for moral damage) instituti qat‘iy mustahkamlab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2000-yil 28-apreldagi “Ma‘naviy zararni qoplash haqidagi qonunlarni qo‘llashning ayrim masalalari to‘g‘risida”gi 7-sonli qarorining huquqiy tahliliga ko‘ra, ma‘naviy zarar tushunchasi – bu huquqbuzarlik oqibatida jismoniy shaxs boshidan kechirgan jismoniy (og‘riq, jismoniy noqulayliklar, tan jarohati asoratlari) va ruhiy (iztirob, xo‘rlanish, sharmandalik, tushkunlik, asabiy taranglik, vafot etgan yaqin kishisidan ayrilish qayg‘usi) azoblar yig‘indisi bo‘lib, u faqat pul shaklidagi kompensatsiya ko‘rinishida qoplanadi va bu borada yuridik shaxslarning ma‘naviy zarar talab qilish huquqi (ular faqat ishchanlik obro‘cini himoya qilish va moddiy zarar/boy berilgan foydani talab qilishga haqli) milliy qonunchilikda qat‘iyan inkor etiladi.

Deliktual majburiyatlar (tort law) tizimida mazkur institut mustaqil o‘rin tutadi, zero amaldagi FKning 1021-moddasi birinchi qismiga muvofiq, ma‘naviy zararni qoplash majburiyatining vujudga kelishi uchun klassik fuqarolik-huquqiy javobgarlikning umumiy shartlari, chunonchi, zarar yetkazuvchining qonunga xilof xulq-atvori (harakati yoki harakatsizligi), jabrlanuvchida real jismoniy yoki ruhiy azoblarning mavjudligi, noqonuniy fakt va kelib chiqqan azoblar o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri sababiy bog‘lanish (causal link) hamda zarar yetkazuvchining aybi (fault) bo‘lishi zaruriy shart qilib belgilangan bo‘lsa-da, FKning 1022-moddasi birinchi qismiga ko‘ra, ma‘naviy zararni qoplash mulkiy zararni qoplanishidan qat‘i nazar va undan mustaqil ravishda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, inson huquqlarining ustuvorligi prinsipidan kelib chiqib, FKning 163-moddasi birinchi qismi birinchi bandiga binoan, shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne‘matlarni buzish bilan yetkazilgan ma‘naviy zararni qoplash to‘g‘risidagi talablarga nisbatan da‘vo muddati (statute of limitations) mutlaqo joriy etilmaydi, bu esa qonunbuzarlik vaqti va sudga murojaat qilish muddati o‘rtasidagi vaqt intervallari jabrlanuvchining huquqiy himoya darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmasligini kafolatlaydi.

Fuqarolik huquqida deliktual javobgarlik umumiy qoida tariqasida subyektiv ayb tamoyiliga (fault-based liability) asoslansa-da, inson hayoti, sog‘lig‘i va daxlsizligini yuqori darajada muhofaza qilish maqsadida ma‘naviy zararni qoplash institutida shaxsning aybidan qat‘i nazar, ya‘ni obyektiv javobgarlik yoki aybsiz javobgarlik (strict liability) asosida tovon undirishning maxsus holatlari imperativ tarzda tizimlashtirilgan. FKning 1021-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq, uchta muayyan holatda ma‘naviy zarar yetkazuvchining aybi

mavjudligidan qat'i nazar qoplanishi shart: birinchidan, zarar fuqaroning hayoti va sog'lig'iga yuqori xavf manbai (masalan, transport vositalari, sanoat obyektlari, portlovchi moddalar) tomonidan yetkazilganda; ikkinchidan, zarar fuqaroga uning qonunga xilof ravishda hukm qilinishi, jinoiy javobgarlikka tortilishi, ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olinishi yoki munosib xulq-atvorda bo'lish haqida tilxat olinganligi, qonunga xilof ravishda ma'muriy jazo chorasi qo'llanilishi natijasida yetkazilganda; uchinchidan, zarar fuqaroning sha'ni, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini kamsituvchi ma'lumotlarni tarqatish natijasida yetkazilganda. Biroq sud amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur moddaning ikkinchi qismi ikkinchi bandini amaliyotda qo'llashda subyektlar tarkibi va budjet tizimi o'rtasida jiddiy protsessual ziddiyatlar yuzaga kelmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 304-moddasiga muvofiq, asossiz jinoiy ta'qib qilingan va reabilitatsiya etilgan shaxslarga yetkazilgan ma'naviy zarar sud tartibida davlat budjeti mablag'lari hisobidan to'liq qoplanishi belgilangan bo'lsa-da, amaliyotda G'aznachilik organlari tomonidan mablag'larni ajratish mexanizmlarining byurokratlashtirilganligi hamda tergov yoki surishtiruv organlarining aybdor mansabdor shaxslariga nisbatan regressiv da'vo (right of recourse) qo'zg'atishning huquqiy mezonlari va subyektiv mas'uliyati qonunchilikda unifikatsiya qilinmaganligi sababli, reabilitatsiya etilgan fuqarolarning sud qarorlari ijrosini oylab kutishlariga to'g'ri kelmoqda, bu esa konstitutsiyaviy odil sudlov prinsiplariga zid keladi.

Ma'naviy zararni qoplash institutining nazariy va amaliy jihatdan eng jiddiy, mutaxassislar o'rtasida yillar davomida bahslarga sabab bo'layotgan tizimli muammosi — bu ma'naviy tovon puli miqdorini baholashning aniq moddiy, matematik yoki obyektiv mezonlari qonun darajasida mavjud emasligidir. FKning 1022-moddasi ikkinchi qismiga ko'ra, ma'naviy zarar miqdori jabrlanuvchiga yetkazilgan jismoniy va ma'naviy azoblarning xususiyatiga, zarar yetkazuvchining aybi darajasiga (ayb javobgarlik asosi bo'lgan hollarda) qarab, sud tomonidan oqilonalik va adolatlilik (reasonableness and justice) talablari asosida belgilanishi qayd etilgan.

Oliy sud Plenumining 7-sonli qarorida ham sudlar har bir keys bo'yicha jabrlanuvchining shaxsiyati, yoshi, sog'lig'i holati, ijtimoiy mavqeyi va uning hayot ritmi qanchalik darajada buzilganligini hisobga olishi kerakligi uqtirilgan, ammo bularning barchasini yakunda pul ekvivalentiga o'tkazish to'liq sudyaning ichki ishonchiga (judicial discretion) yuklab qo'yilgan.

Ushbu yagona metodologik uslubiyotning (unified evaluation methodology) yo'qligi amaliyotda o'ta nomaqbul xatoliklarga va korrupsion xavf-xatarlarga zamin yaratmoqda; masalan, bir xil mintaqada, bir xil sharoitda sodir bo'lgan transport hodisasi natijasida fuqaroning sog'lig'iga o'rtacha og'ir shikast yetkazilgan ikki xil sud ishida, birinchi sudya o'z ichki ishonchidan kelib chiqib 5 million so'm, ikkinchi sudya esa mutloq o'xshash holat uchun 50 million so'm ma'naviy zarar undirish haqida hal qiluv qarori chiqarmoqda. FKda kompensatsiyaning na eng kam (minimal) va na eng yuqori (maksimal) chegaralari belgilangani sababli, tovon miqdorlaridagi bunday keskin proporsional farqlar (disproporstiya) fuqarolarning qonun oldida tenglik va adolatli sudlov tizimiga bo'lgan ishonchiga jiddiy putur yetkazmoqda.

Mazkur tizimli kamchiliklar tarmoqlararo maxsus huquqiy sohalarda, xususan, mehnat munosabatlari va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish sohasida normalarning bir-birini inkor

etishi yoki kolliziyasi (conflict of laws) darajasiga ko'tariladi. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Mehnat kodeksining 319 va 565-moddalarida xodimga yetkazilgan ma'naviy zararni ish beruvchi tomonidan qoplash majburiyati mustahkamlangan va uning miqdori dastlab tomonlar kelishuvi, nizo chiqqanda esa sud tomonidan belgilanishi qayd etilgan. Biroq, agar xodim mehnat shartnomasini g'ayriqonuniy bekor qilish natijasida nafaqat ruhiy iztirob chekkan, balki uning professional muhitdagi ishchanlik obro'siga ham putur yetgan bo'lsa, FKning deliktual qoidalari (umumiy huquq) hamda Mehnat kodeksining normalari (maxsus huquq — *lex specialis*) o'rtasidagi o'zaro nisbat, zarar summasini to'liq delikt qoidalari bo'yicha undirish mexanizmlari huquqni qo'llash amaliyotida chigal muammolarni yuzaga keltirmoqda. Bundan ham jiddiyroq xatolik va ziddiyat "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 22-moddasida ko'zga tashlanadi: mazkur moddaga ko'ra, iste'molchiga yetkazilgan ma'naviy zarar uni yetkazgan shaxsning aybi bo'lgan taqdirda sud tomonidan qoplanadi deb belgilangan. Bu norma shartnomaviy deliktlar uchun qat'iy ravishda subyektiv ayb shartini talab qiladi, vaholanki, FKning 1021-moddasi va zamonaviy xalqaro tijorat prinsiplari ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining professional faoliyatida iste'molchi oldidagi javobgarligini oshirishni, xususan, elektron tijorat (e-commerce) va raqamli xizmatlar ko'rsatish davrida nuqsonli mahsulot yoki xizmat tufayli yetkazilgan har qanday zarar (shu jumladan ma'naviy zarar) uchun tadbirkorlik subyektining aybsiz javobgarlik sxemalarini joriy etishni talab qiladi, bu esa iste'molchi huquqlarining milliy qonunchilikda himoya darajasini sun'iy pasaytirib qo'yganidan dalolat beradi.

G'arbiy Yevropa (Continental law) va Anglosaxon (Common law) huquq tizimlarining xorijiy tajribasini komparativ (qiyosiy-huquqiy) tahlil qilish sudya subyektivizmini maksimal darajada kamaytirish va huquqiy barqarorlikni ta'minlashning samarali usullarini ko'rsatadi.

Masalan, Germaniya Fuqarolik kodeksining (BGB) 253-paragrafi ikkinchi qismiga ko'ra, tan jarohati yoki sog'liqqa shikast yetkazish bilan bog'liq ma'naviy zarar (Schmerzensgeld — azob puli) maxsus tibbiy-huquqiy jadval-tizimlar (Preistabellen) orqali, sud-tibbiy ekspertizasi xulosasi, jarrohlik amaliyotlarining soni, davolanish muddatlari va shaxsning mehnat qobiliyatini yo'qotish foiziga mutanosib ravishda, aniq matematik proporsiyada hisoblanadi. Angliya va AQSh huquq tizimida esa ma'naviy zararni qoplashda sud pretsedentlarining qat'iy iyerarxiyasiga tayaniladi, ya'ni sudlar o'xshash toifadagi ishlar bo'yicha Oliy sudlar tomonidan ilgari chiqarilgan yirik va tipik qarorlardagi kompensatsiya summalarini yillik inflyatsiya ko'rsatkichlariga indeksatsiya qilgan holda tayinlaydilar va bu orqali prognoz qilinadigan (predictable) odil sudlov muhitini yaratadilar. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligini modernizatsiya qilish hamda ushbu tizimli moddiy va protsessual muammolarni bartaraf etish maqsadida, birinchidan, FK 1022-moddasiga maxsus qo'shimcha kiritilib, ma'naviy zarar miqdorini belgilashda tayanch ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkich bo'lgan bazaviy hisoblash miqdori (BHM) birliklariga bog'langan qat'iy eng kam (minimal) tovon miqdorlarini huquqbuzarlik obyektidan kelib chiqib qonunan mustahkamlash (masalan, hayotga qasddan yoki ehtiyotsizlikdan zarar yetkazilganda BHMning kamida 1000 baravari, sog'liqqa og'ir shikast yetkazilganda kamida 500 baravari miqdorida deb qat'iy belgilash); ikkinchisidan esa, Oliy sud huzuridagi Tadqiqot markazi hamda Sog'liqni saqlash vazirligi mutaxassislari bilan birgalikda, shaxsning boshidan kechirgan jismoniy va ruhiy azoblarini tibbiy rehabilitatsiya, psixologik jarohat tashxisi va sotsiologik mezonlar (yosh,

qaramogʻidagi shaxslar, kasbiy cheklovlar) asosida ballik tizimda baholaydigan hamda sudlar uchun majburiy xarakterga ega boʻlgan "Ma'naviy zararni pul shaklida baholashning yagona davlat metodologik uslubi"ni ishlab chiqish va normativ-huquqiy hujjat sifatida tasdiqlash zarurati dolzarb ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi.

XULOSA. Xulosa oʻrnida ta'kidlash lozimki, fuqarolik huquqida ma'naviy zararni qoplash instituti shunchaki quruq moddiy kompensatsiya to'lash mexanizmi emas, balki davlatning eng oliy qadriyati bo'lmish — inson, uning qadr-qimmati, ruhiy daxlsizligi va sha'nini himoya qiluvchi eng oliy adolat mezonidir. Mulkiy zarar singari taroziga qo'yib bo'lmaydigan, hisob-kitob qog'ozlarida aks etmaydigan insoniy iztirob, umidsizlik, asabiy tushkunlik va yo'qotish qayg'usini moddiy dunyo shakliga o'tkazish — bugungi o'zbek sivilistikasi va odil sudlov tizimi oldida turgan eng murakkab hamda nozik sinov hisoblanadi. Zero, inson tanasidagi jarohat o'zni vaqt o'tishi bilan bitsa-da, uning ruhiyatiga, sha'ni va oilaviy hayotiga yetkazilgan ma'naviy jarohatlar asorati shaxsning butun umriga muhrlanib qoladi.

Tadqiqot davomida tahlil qilingan Fuqarolik kodeksining 1021 va 1022-moddalari, sohaga oid tarmoq qonunchiliklaridagi kolliziyalar hamda sud amaliyotidagi jiddiy nomutanosibliklar shuni ko'rsatadiki, milliy huquq tizimimizda inson iztiroblarini baholashda haligacha sudyaning subyektiv dunyoqarashiga haddan tashqari keng erkinlik berib qo'yilgan. Bir xil fojia, bir xil ruhiy azob uchun davlat nomidan chiqarilayotgan sud qarorlarida o'n baravargacha farq qiluvchi disproporsional summalar tayinlanishi — fuqarolarda qonun ustuvorligiga nisbatan shubha uyg'otishi, adolat mezonlarini esa shunchaki tasodiflar o'yiniga aylantirib qo'yishi mumkin. Inson sha'ni va sog'lig'i hududiy yoki subyektiv omillarga qarab turlicha baholanishi odil sudlov prinsiplariga mutloq ziddir.

Shu sababli, Germaniya kabi ilg'or qit'a huquqi davlatlari tajribasidan andoza olgan holda, milliy qonunchilikda ma'naviy zararning eng kam (minimal) chegaralarini bazaviy hisoblash miqdoriga bog'lab, qonun darajasida qat'iy belgilash hamda shaxsiy azoblarni baholashning yagona metodologik tizimini yaratish kechiktirib bo'lmaydigan tarixiy zaruriyatga aylandi. Biz taklif etayotgan ushbu islohotlar quruq qonun ijodkorligi emas, balki jabrlangan har bir yurakning, asossiz jinoiy ta'qibga uchragan har bir insonning yoki nuqsonli mahsulot tufayli sog'lig'ini yo'qotgan har bir iste'molchining huquqiy dardi va faryodiga qonuniy javobdir.

O'zbekistonda uchinchi Renessans poydevori qurilayotgan hozirgi davrda, fuqarolik qonunchiligini modernizatsiya qilish va ma'naviy zararni qoplash institutini chinakam insonparvarlik prinsiplari asosida qayta shakllantirish davlatning o'z fuqarosi oldidagi oliy burchini kafolatlashiga hamda sud tizimining xalqchil va bashariyatga xizmat qiluvchi muqaddas maskanga aylanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. (Birinchi va ikkinchi qismlar). — Toshkent: Adolat, 2024. — 608 b. (Yoki elektron manba: Milliy qonunchilik ma'lumotlari bazasi, www.lex.uz)

2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarori. “Ma’naviy zararni qoplash haqidagi qonunlarni qo‘llashning ayrim masalalari to‘g‘risida”gi 7-sonli qarori (2000-yil 28-aprel, keyingi o‘zgartish va qo‘shimchalari bilan). (Elektron manba: www.lex.uz)
3. Rahmonqulov H.R., Ro‘zinazarov Sh.N. Fuqarolik huquqi (Majburiyat huquqi): Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: TDYUU nashriyoti, 2021. – 450 b.
4. Okyulov O. Nomoddiy ne‘matlar va shaxsiy nomulkiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy himoya qilish muammolari: Yuridik fanlar doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: 2019. – 62 b.
5. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) / German Civil Code. Paragraph 253 (Compensation for non-patrimonial damage - Schmerzensgeld). Official English translation by the Federal Ministry of Justice. – Berlin: Juris GmbH, 2022. – 320 p. [5].